

МЕХАНІЗМИ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ФОРМУВАННЯ СЕМАНТИЧНИХ ПОЛІВ СЛІВ У ДІТЕЙ З НОРМАЛЬНИМ МОВЛЕННЄВИМ РОЗВИТКОМ

У статті викладено наукові підходи та результати дослідження вікових особливостей формування семантичних полів слів у дітей дошкільного віку, етапи їх організації. Охарактеризовано процес оволодіння семантичними одиницями, категоріями та властивостями семантичних полів. Визначена послідовність формування семантичної структури слова, та закономірності оволодіння дітьми епідегматичними та синтагматичними типами семантичних зв'язків.

Ключові слова: семантичне поле, одиниці, властивості, категорії семантичного поля, генералізація мовленнєвих явищ, контекстуальне та узагальнене значення слова, етапи організації семантичних полів, семантична структура слова, семантичні типи зв'язків, парадигматичні та синтагматичні зв'язки.

В статье изложены научные подходы и результаты исследования возрастных особенностей формирования семантичных полей слов у детей дошкольного возраста, этапы их организации. Сделана характеристика процесса овладения семантичными единицами, категориями и свойствами семантичных полей. Обозначена последовательность формирования семантической структуры слова и закономерности овладения детьми эпидегматичными и синтагматичными типами семантических связей.

Ключевые слова: семантическое поле, единицы, свойства, категории семантического поля, генерализация речевых явлений, контекстуальное и обобщённое значение слова, этапы организации семантичных полей, семантическая структура слова, семантические типы связей, парадигматические и синтагматические связи.

Оволодіння семантичною складовою рідної мови складний процес, що на думку психологів, лінгвістів та мовознавців, протікаючи за своїми законами у спеціально організованих умовах, із задіянням різних механізмів, функцій та психічних процесів у кінцевому результаті приводить до формування високоорганізованої системи мовленнєвих висловлювань.

Однак до повного засвоєння рідної мови дитина проходить поетапно довгий шлях. Дослідження Л. С. Виготського, М. І. Жинкіна, А. Р. Лурії, А. А. Леонтьєва та ін. свідчать про те, що мовлення дитини розвивається в результаті сприймання мовлення оточуючих, розвитку власної мовленнєвої активності та генералізації мовленнєвих явищ.

Спочатку дитина сприймає слова, розпізнає їх як певні звукові комплекси серед безлічі різних звукових подразників, що діють на нервову систему. Потім вона його вимовляє, тобто відтворює, що стає можливим при одночасному подразненні слухових і мовнорухових клітин в корі головного мозку, при сприйманні і повторенні дитиною слова. Знайомий дитині слухо-мовноруховий сигнал пов'язується з певним предметом, ознакою, дією, яку вона сприймає. Спочатку слово є сигнальним позначення одного предмету, ознаки, дії або відношення, та з часом стає багатозначним, узагальнено позначаючи цілу групу предметів. (Н. Красногорський, О. Лурія, М. Кольцова).

Кардинально спілкування дорослого з дитиною починає перебудовуватися наприкінці першого року життя, коли відбувається перехід від рефлекторної діяльності по забезпеченню власних потреб до предметної діяльності, з безпосереднього, ситуативно-особистісного, перетворюючись на опосередковане, ситуативно-ділове. У процесі спільної діяльності з дорослим дитина дізнається і запам'ятовує назви окремих предметів, їх властивості та якості, можливі дії з ними (М. І. Лісіна).

Дослідження Є.С. Кубрякової та Т.М. Ушакової [6] вказують на явище зсунутої референції, або "розтягування" значення слова, його "зверхгенералізацію". Дослідники відзначають перенесення назви одного предмета на ряд інших, асоціативно пов'язаних з досліджуваним предметом. Дитина використовує слово для називання ряду предметів, які мають одну або декілька загальних ознак, а також загального функціонального призначення предметів.

У міру розвитку словникового запасу "розтягнуте" значення слова поступово звужується. Це пов'язано з засвоєнням дітьми нових слів, уточненням їх значення і диференційованим вживанням уже вивчених слів. Зміна значення слова, на думку авторів, відображає розвиток уявлень дитини про навколишній світ, тісно пов'язана з її когнітивним розвитком.

На етапі від трьох до п'яти років діти опановують предметною віднесеністю слів. Слово стає для них самостійним знаком. Засвоївши предметні, конкретно віднесені значення, вони опановують логічними операціями, які поступово вдосконалюючись переходять із зовнішніх форм у план розумової діяльності.

У міру розвитку слово починає позначати окремі ознаки предмета або сторони явища. Слово поступово починає виконувати функцію узагальнення і починає виступати в якості засобу формування понять.

Таким чином наукові дослідження О.Е.Грібової, В.П.Фернца та В.І. Нікітіна [1] свідчать про те, що процес оволодіння різноманітними мовними одиницями має чітку структуру і відбувається саме у такій послідовності. Впродовж першого року життя дитина усвідомлює об'єктивні відносини, що призводить до появи комунікативної інтенції. З 2-х до 3-х років накопичує вербальні форми висловлювань. У 3-4 роки дитина здатна виражати нові відносини старими, вже засвоєними засобами. До п'ятирічного віку формується гіпергенералізація цих засобів у нові форми. Нова форма розгалужується, формується вміння диференціювати варіанти вираження різних значень слів, а саме іде проотиставлення нових засвоєних одиниць до уже наявних у мовленні дитини. На думку учених це явище більш характерне для дітей дошкільного віку, однак дослідження К. Бюллера, Д. Слобина, Дж. Грина свідчать про те, що на протязі навчання дітей у школі, здобуття професійної освіти та засвоєнні нових знань і вміння мовленнєва система кожної людини видозмінюється циклічно. Оволодіваючи новими схемами і моделями висловлювань проходить раніше зазначені стадії розвитку від накопичення та генералізації до диференціації нових понять з раніше засвоєними. Мовознавці Е.В. Ерофєєва та К.О. Пепелева цей процес прослідковували під час дослідження особливостей засвоєння людиною іноземних мов.

Таким чином науковцями було доведено, що слово як смисловий компонент мовлення формується поетапно. Зокрема на першому етапі відбувається засвоєння вербальної форми, яка є ще спрощеною, але за допомогою якої дитина позначає велику кількість предметів. На другому етапі дитина засвоює повну форму слова, а його смисловий компонент уточнюється і конкретизується. На третьому етапі слово набуває узагальнюючого значення, а на четвертому переходить на рівень поняття у зв'язку зі засвоєнням відтінків значення. Така циклічність, починаючи з другого етапу характерна для людей різних вікових категорій. Отож мовленнєва система людини не є сталою, а видозмінюється упродовж всього життя, а одним з основних способів її вдосконалення є протиставлення (диференціація) нових понять старим, уже засвоєним, що відповідає п'ятому етапу розвитку семантики слова.

А.І. Лаврентьєв, С.Н.Цейтлін, характеризуючи оволодіння дитиною лексико-семантичною системою рідної мови звертали увагу на закономірності накопичення та структуризації словника дитини. На протязі перших двох років життя лексичний запас дитини представляє собою невпорядкований набір окремих слів-сем. Надалі формується система слів ("ситуативні поля" (лексми), що відносяться до однієї ситуації. Видозмінюючи та вдосконалюючи свій словниковий запас дитина до трьох-чотирьох років оволодіває граматичними категоріями (грамемами). До п'яти років ситуативні поля лексем об'єднуються у

тематичні групи. На наступному етапі розвитку словника у дитини формується здатність помічати найменші відмінності у звуковому наповненні слів (повернення до роботи з семами) та створює можливості до оволодіння синонімічними, антонімічними та іншими відносинами.

Отож послідовність оволодіння структурними одиницями семантичного поля проходить у послідовності від семи до складових семи з подальшим уточненням, структуруванням та удосконаленням словника дитини.

Слово є об'єктом пізнання, предметом дослідження і на різних вікових етапах розвитку людини спочатку формується як наслідок впливу безпосередніх відчуттів, що виникають під час дослідження предмета. Пізніше узагальнюється ряд однорідних предметів, поєднується багато різнорідних об'єктів, що відносяться до однієї категорії і лише пізніше слово стає узагальнюючим поняттям. М.М. Кольцова зазначає, що онтогенез розвитку узагальнення словом "все більше і більше віддаляє дитину від конкретних чуттєвих образів і формує більш високий рівень абстрагування".

Дослідники (Д. Богоявленський, А. Гвоздєв, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, О. Ревуцька, Є. Соботович, О. Шахнарович, М. Шеремет та інші) зазначають, що основною рушійною силою розвитку мовлення дитини є семантика мови і надають великого значення розширенню меж смислової сторони слова.

Дослідження Л. Виготського, Дж. Гріна, Д. Ельконіна, В. Лебединського, М. Лісіної, Д. Слобіна, Н. Уфимцевої, О. Шахнарович свідчать про те, що формування семантичних структур та категорій семантичного поля напряду залежить від когнітивного розвитку дитини, її практичного життєвого досвіду.

В основі оволодіння семантикою лежить перш за все процес структуризації дійсності, здійснюваний дитиною в процесі наочно-практичної діяльності. Виділивши семантичну категорію (елемент ситуації), дитина за допомогою дорослого встановлює прямий односторонній зв'язок між цією одиницею і її знаковим позначенням (звучанням відповідного слова). У більшості випадків такий пізнавальний досвід формується у дитини на першому році життя.

У результаті цього у дитини формується вузько конкретне значення слова – його наочна співвіднесеність. Засвоївши найпростішу семантичну категорію і її словесне позначення, дитина відразу ж прагне узагальнити елементи ситуації, позначаючи одним словом безліч різнорідних предметів. У віці 1-1,5 років слова, засвоєні дитиною, починають уживатися категоріально, тобто позначають цілі класи однорідних предметів (Р. Браун, С. Брунер), що свідчить про засвоєння дитиною елементарної узагальнюючої функції слова. Цей етап узагальнення відповідає психічному віддзеркаленню дійсності на рівні

зразків та еталонів (В. Сагатовський, Б. Єрмалаєв, Є. Артельєва, О. Шахнарович).

Далі значення слів або словосполучень засвоюється дитиною на основі розуміння контексту в цілому, тобто забезпечується певним обсягом імпресивного словника і граматичних практичних "знань" (засвоєнням синтаксичних значень відносин) і навичок. Не випадково цей стрибок у розвитку словника співпадає зі засвоєнням дитиною базових синтаксичних структур і морфологічним оформленням синтаксичних відношень слів у реченні та формується у межах 2,5-4 років.

Розуміння різних контекстів на основі сформованих граматичних знань сприяє накопиченню і кумуляції значень знайомих слів, що призводить до засвоєння смислового різноманіття слова і на його основі узагальненого лексичного значення слова. Ця інтерпретація узгоджується з поглядами О. Леонтьєва і О. Шахнарович, згідно яким, генералізація значень сприяє виділенню інваріантного (постійного) значення і формуванню власне семантичного (категоріального) значення слова. На думку вчених цей процес протікає у кожної дитини по-різному і залежить від багатьох чинників, але у середньому завершується до 4-річного віку.

На основі засвоєння узагальненого значення слова формується надалі функціональне використання мовних знаків: звукова оболонка слова починає втрачати свій образний зв'язок з предметом або безпосередньо сприйнятою якістю предмета, або дією з ним. Слова починають використовуватися тільки як мовні знаки, тобто як умовні позначення для відображення змісту.

У ході подальшого розвитку дитини в міру систематизації її уявлення про навколишній світ в процесі навчання відбувається впорядкування семантичних полів. Лексична системність і на цій основі формування словесних понять закінчує свій розвиток до кінця старшого дошкільного віку (5,5-6,5 років) [4]. Закладається основа для формування лексичної системності і на цьому фоні словесних понять, які в подальшому удосконалюються все життя.

Таким чином формування категорій семантичного поля є поетапним процесом. Внаслідок впливу безпосередніх відчуттів від предметів та дій з ними у дитини формується конкретне значення слова. У міру накопичення словникового запасу та розвитку ігрової та інтелектуальної діяльності відбувається узагальнення спочатку різнорідних, а пізніше однорідних предметів, тобто тематична структуризація словника. На основі формування абстрактного узагальнюючого значення діти оволодівають категоріальною та понятійною співвіднесеністю слова. Тобто до 6,5-7 років дитиною засвоюються форми лексичної сполучуваності, що в подальшому житті тільки вдосконалюються.

Послідовність розвитку (еволюція семантичного поля) семантичних полів досліджувалися впродовж багатьох років такими вченими як Н. Середрякова, М. Лісіна, Є. М. Соботович[3]. Зокрема Н. Серебрякова досліджуючи етапи організації семантичних полів визначила, що до 1-2 років лексика ще не є цілісною системою, значення слова включається в значення словосполучень, велике місце займають синтагматичні асоціації. У 2-2,5 років починають засвоюватися смислові зв'язки слів, які відрізняються за семантикою, але мають ситуативний, образний зв'язок. Це виявляється в переважанні тематичних асоціацій, які спираються на певні образи. На цьому етапі має місце образний, мотивований характер зв'язків. Семантичне поле ще структурно не організоване, не оформлене. Після 3-4 років формуються поняття, процеси класифікації. Відбувається диференціація структури семантичного поля, переважають парадигматичні асоціації [5].

Дослідження Є.М. Соботович довели, що формування семантичної структури слова забезпечується розумовими операціями з семантичними одиницями. Спочатку іде структурування наочної ситуації і виділення у ній окремих елементів (семантичних одиниць), встановлюються зв'язки між цими смисловими одиницями і мовним способом їх позначення. Надалі порівнюються однорідні предмети і явища, що позначаються одним словом, виділяються та узагальнюються їх загальні ознаки чи функції. Наступним етапом є встановлення системи смислових зв'язків (синтагматичних, парадигматичних та епідигматичних) даного слова з іншими словами. Кумуляція і узагальнення різних значень одного і того ж слова. А кінцевим етапом є практична класифікація слів за семантичними ознаками різного ступеня узагальненості [5].

Н.В. Серебрякова, Є.М. Соботович, Л.Ф. Калмикова та ін. вивчаючи вікові періоди оволодіння дитиною семантикою рідної мови визначили основні етапи **оволодіння дітьми типами семантичних зв'язків**.

На першому етапі дитина спирається на чуттєве сприйняття навколишньої ситуації і в якості слів-реакцій переважають назви оточуючих предметів (собака-м'яч). Лексична система не сформована. Значення слова включається у значення словосполучень. У мовленні дитини можна діагностувати виникнення найпростіших прямих синтагматичних зв'язків (собака - гавкає).

На другому етапі засвоюються смислові зв'язки слів, що значно відрізняються один від одного за семантичним значенням, але мають ситуативний, образний зв'язок. Це проявляється в переважанні тематичних асоціацій, які спираються на певні образи (уявлення): дім-дах, високо – дерево і т.д. На цьому етапі має місце мотивований образами характер зв'язків. Семантичне поле ще структурно не організоване і не оформлене. На цьому етапі діагностується виникнення найпростіших парадигматичних типів зв'язків.

На третьому етапі формуються поняття, система класифікації. На зміну образним зв'язкам приходять зв'язки між словами, семантично близькими, які відрізняються лише однією диференційною семантичною ознакою, що виявляється у переважанні парадигматичних типів зв'язків (дерево - береза, високо - низько). Відбувається диференціація структури семантичного поля, найбільш характерними відношеннями, якого є співставлення і протиставлення.

Дослідження Н.В. Серебрякової, Е. Ю. Мягкова, Л.Ф. Калмикової (206) дали можливість виявити найбільш характерні синтагматичні та парадигматичні типи зв'язків (вербальних асоціацій) притаманні дітям старшого дошкільного та молодшого шкільного віку.

Таким чином послідовність розвитку синтагматичних та парадигматичних типів семантичних зв'язків досліджені у дошкільників та частково молодших школярів з нормальним мовленнєвим розвитком, проте у дітей молодшого та середнього шкільного віку вони вивчені недостатньо.

Список використаних джерел

1. Грибова О. Е. Технология организации логопедического обследования / Ольга Егоровна Грибова. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 186 с.
2. Жинкин Н. В. Механизмы речи / Николай Владимирович Жинкин. – М.: Издательство академии педагогических наук, 1958. – 224 с.
3. Лисина М.И. Диагностика и коррекция лексического строя речи детей / Марина Ивановна Лисина. – М.: ТЦ Сфера, 2009. – С. 118 с.
4. Серебрякова Н.В. Особенности обследования речи детей раннего и младшего дошкольного возраста / Наталья Викторовна Серебрякова. – СПб.: КАРО. 2002. – 385 с.
5. Соботович Є.Ф. Порушення мовного розвитку в дітей та шляхи їх корекції: Навчально-методичний посібник / Євгенія Федорівна Соботович. – К.: ІСДО, 1995. – 129 с.
6. Ушакова Т.Н. Детская речь: психолингвистические исследования / Татьяна Николаевна Ушакова, Наталия Викторовна Уфимцева. – М.: ПЕРСЭ, 2001. – 232 с.
7. Цейтлин С.Н. Язык и ребенок: Лингвистика детской речи / Светлана Наумовна Цейтлин. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 275 с.
8. Хомская Е. Д. Нейропсихология/ Евгения Давыдовна Хомская. – СПб.: Питер, 2005. – 496 с.
9. Хрестоматия по логопедии (извлечения и тексты) / Под ред. Л.С. Волковой и В.И. Селиверстова. – М.: ВЛАДОС, 1997. – 560 с.

The article presents the research methods and findings of age-forming semantic fields of words in preschool children, stages of their organization. Characterizes the process of mastering semantic units, categories and properties of semantic fields. The sequence of words forming a semantic structure, and patterns of children mastering epitymology and syntagmatic types of semantic relations.

Keywords: semantic field units, properties, categories semantic fields henerazizatsiya speech phenomena kontestualne and generalized meaning, stages of semantic fields, semantic structure of words, semantic types of relations, paradigmatic and syntagmatic relations.

Отримано 12.6. 2013

УДК 376-056.264

*С.П. Хабарова
З.Б. Вахобжонова*

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
ОСОБЕННОСТЕЙ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ
УМЕНИЙ У ДОШКОЛЬНИКОВ С ТЯЖЕЛЫМИ
НАРУШЕНИЯМИ РЕЧИ В УСЛОВИЯХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ
ИНТЕГРАЦИИ**

Наукова стаття присвячена проблемі вивчення і формування комунікативних умінь у дошкільників з тяжкими порушеннями мовлення в умовах освітньої інтеграції. У статті проаналізовані різні теоретичні підходи до визначення суті спілкування і комунікації; визначені групи найбільш значимих для дошкільників комунікативних умінь; обґрунтовані вихідні теоретичні передумови експериментального дослідження; описані результати констатуючого експеримента.

Ключові слова: комунікація і спілкування, комунікативні уміння, тяжкі порушення мовлення, інтегроване навчання і виховання.

Научная статья посвящена проблеме изучения и формирования коммуникативных умений у дошкольников с тяжелыми нарушениями речи в условиях образовательной интеграции. В статье проанализированы различные теоретические подходы к определению сущности общения и коммуникации; определены группы наиболее значимых для дошкольников коммуникативных умений; обоснованы